

Joan Amades... contes i llegendes a la Terra Alta

 Carme Descarrega

Aquest any 2009 s'escau el cinquantenari de la mort de Joan Amades i Gelats, el folklorista més prolífic, tant per materials recercats, continguts i obra escrita. Va néixer el 23 de juliol de l'any 1890 a Barcelona, al barri del Raval, en el sí d'una modesta família obrera. A l'haver de deixar el pare la feina de serraller per problemes de salut i haver perdut la feina la mare al tancar la fàbrica on treballava de filadora, la situació econòmica esdevingué summament precària. Els pares decidiren enviar el fill a Bot, als avis paterns, on s'hi estigué dos anys. En tornar va ingressar a l'escola, i als nou anys ja es va posar a treballar en la draperia que havia muntat el seu pare.

Amb les llegendes a "Folklore de Catalunya" hi van aplegar 623 versions de llegenda: religioses, de coves, roques, de la terra, cavalleresques ... Sobre la interpretació del món natural, se'ns explica l'origen: del sastre i del món; de la parella humana; dels fenòmens atmosfèrics; dels accidents topogràfics; de les aigües; de l'origen, forma i qualitats de les plantes; l'origen, forma i qualitats de les bèsties; i l'origen de les coses. Relatiu al món sobrenatural hi podem trobar tot tipus d'històries on fades, follets, gegants, bèsties fabuloses, dimonis, ànimes en pena, etc hi juguen un paper determinant, soviet tràgic. Relatiu als fets de la història humana, aquest llegendari ens parla de bruixes i bruixots, sant i imatges religioses, de bandolers, de jueus, moros i cristians, de fets i personatges llegendaris, de fets i figures històrics. El caràcter marcadament explicatiu de tota llegenda i el fet d'haver estat considerat objecte de fe, dona a aquest material llegendístic funció d'història menor i li confereix un cert didacticisme; pel fet que tota llegenda és una narració localitzada en el temps i en l'espai, i que té com a funció primordial explicar un determinat fenomen, un determinat fet o bé determinades característiques d'un personatge imaginari o real, si bé mitificat, que es realitzen o s'han realitzat en un lloc concret i en un temps precís, contribueix a la història particular de la localitat on apareix i actua

com a part del bagatge cultural de la col·lectivitat que l'explica i la recrea en cada versió.

Cercant per Internet vaig trobar un treball dels alumnes de 1r d'ESO de l'IES de Gandesa. On presenten un catàleg de personatges fantàstics de la nostra literatura popular, que apareixen en contes i llegendes de la comarca de la Terra Alta i de les comarques veïnes: Baix Ebre, Matarranya, Montsià, Ribera d'Ebre i Priorat. Aprofitant aquest espai dedicat a Joan Amades he fet un resum del treball d'aquells personatges que estan vinculats a la nostra comarca.

EL FLARE DE LA VALL (Gandesa)

Descripció:

Es tracta d'un conglomerat monolític en forma de frare monumental en fase d'oració d'uns 18 metres d'alçada. Porta posada una túnica amb una caputxa.

Descripció del comportament:

Mentre els frares s'allunyaven del convent de la Fontcalda, el nostre frare sentia una gran pena i un fort desig de quedar-se en un lloc tan bonic. Miraculosament va quedar convertit un pedra.

Localització:

El conglomerat es troba al camí de la Fontcalda, al terme de Gandesa. Al llarg de la vall del Flare discorren diversos barrancs, el més profund és el de Navarro, que drena totes les aigües que davallen per les crestes dels Vollandins i l'obaga de la serra del Crestall. A part de la bellesa del paisatge natural, les taques de paisatge rural que es troben al llarg de la vall, també tenen el seu encant, amb grans oliveres i marges de pedra seca testimonis de diversos fets històrics.

El que s'explica:

"Sabeu la història del frare del camí de la Fontcalda? Aquell monòlit grisenc, aquella figura estranya, que

es dreça com un espectre entre Vollandrins i Obaga enigmàtic, solitari pel fondal de la vallada? Temps era temps, feia vida aquell frare a la Fontcalda amb sos companys de cenobials peus de la verge blanca, de cinglesi de carenes encerclats com d'una claustra. Els dispersà un fat advers, i afollats de la niuada, en èxode melangiós marxaren de la Fontcalda.

S'acomia den de la Verge, la reina de la vallada que se'ls esguarda amb tristor i allí resta solitària. El més vell, darrer de tots pels anys i perla recança, seguia la trista ruta: caminava, caminava pesadament, enyorós, portava desfeta l'ànima.

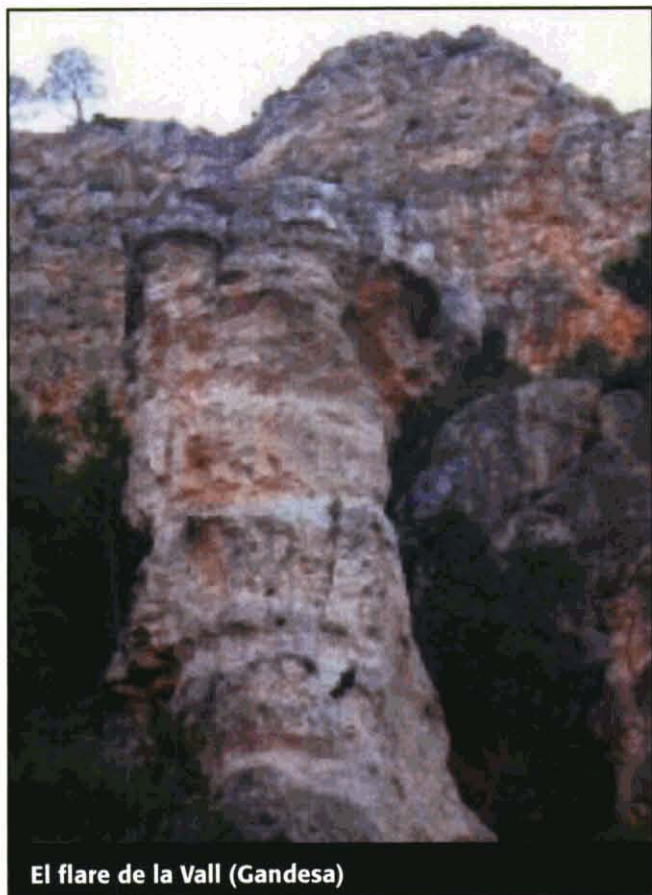
Deixar el riu, la font, els cingles i aquella mare estimada que de la vida remítica

li havia estat la fermança i l'ideal i l'estímul. Per al seu cor era massa, no podia seguir més. Tot decidit ell que es planta i àvidament gira el rostre i guaitava envers la Fontcalda. Tremolant d'emoció sent per dins una sacsada que li escriu tots els ossos, li gela les sangs i l'ànima, i allí es quedà fet de pedra amb la caputxa calada estàtic d'enyorament girat cap a la Fontcalda.

Per sota del a caputxa que tapa el gest de la cara, unes llàgrimes furtives li van rajant per la galta: plora intermitent, sanglota gemecs de muda complanta, sempre de cara i de cor vers la vall abandonada"

Font:

Joan B. Manyà, prevere. *La Fontcalda: Notes històriques, folklòriques, teològiques i líriques*. Tortosa, 1974

El flare de la Vall (Gandesa)

EL BUTONI O EL BETONI

Descripció:

És lleig, pelut i amb urpes ben esmolades i punxegudes. És una mena d'ésser infernal i perillós. És pervers, aprofita la fosca de la nit per agafar els xiquets i fer-ne de les seues. Era un personatge temut per les criatures. Atrapava les criatures que es portaven malament, per exemple si un xiquet no volia menjar o dormir els grans deien: *que vindrà el butoni/betoni!*

Font:

Alanyà i Roig, J. *Etnografia de la Terra Alta*. Consell comarcal de la Terra Alta, 2003

EL LLOP DE VILALBA (Vilalba dels Arcs)

Descripció física:

Era un llop de color marró i negre, amb unes dents llargues i una coa molt estarrufada. Era com tots els llops que hi havia per estes terres.

Descripció comportament:

Era molt ferotge, però al mateix temps era una mica babau, ja que tots els altres animals l'enganyaven contínuament de les maneres més divertides.

Localització:

Aquesta història es contava al poble, en un indret concret del poble, entre el Bassot i la Font, direcció a La Fatarella. Avui dia, encara es pot identificar tot l'espai, les cases estan una mica canviades, el Bassot i la bassa d'aigua ja no existeixen, però la baixada a la font i la Font es conserven tal com apareixen al conte.

Bassot: Bassa d'aigua molt gran a la sortida del poble direcció a la Fatarella

Ca la Bassasa: Casa del poble a la vora del Bassot.

Perxe del Bassot: Portal d'entrada al poble. Avui és l'únic que queda. Abans tenia una porta per tancar-lo.

Era de Ca Coll: Era per batre i mas de Casa Coll, al costat del Bassot, encara existeix.

Costa de la Font: És el camí que va del poble a la font de rentar la roba.

Vilar de Granyena: És una finca de Casa Granyena al camí de la Font.

La Font: És el lloc on es rentava la roba, les dones del poble el van utilitzar fins a l'any 1974. Avui està restaurada.

El que s'explica:

A Vilalba hi havia un llop que sempre esteve asseut al Bassot i tenia molta gana. Un dia va passar la berra de Ca la Bassasa. La berra portava els seus baconets a beure al Bassot.

Lo llop, que vigilava el camí de la Font, quan els va veure se'ls volia menjar, però la berra que era molt espavilada, li va dir al llop:

— Espera't que van molt bruts, els rentarem al Bassot.

Lo llop se va apropar a l'aigua per mirar com la berra rentava els seus baconets, moment que va aprofitar la berra per donar-li un cop de morro i tirar-lo a l'aigua.

D'esta manera la berra i els seus baconets van poder sortir de l'aigua i pujar pel perxe del Bassot amunt. Lo llop va sortir de l'aigua tot enfadat i se'n va anar al marge de l'era de Coll a prendre el sol. I va passar una sargantana que vivia a les pedres de l'era. Lo llop d'un salt se la va menjar de viu en viu. Pel cul del llop sortia un tros de sargantana, però el llop continuava amb molta gana i va baixar per la costa de la Font fins arribar al Vilar de Granyena. Allí hi havia dos mardans que pasturaven a l'herba.

Lo llop va pensar:

— Ara sí que me'ls menjaré!

Lo mardà al veure el llop li va dir:

— Mira llop, repartirem l'herba entre els tres, tu faràs de fita.

Lo llop que era molt babau se va ficar al mig dels mardans i estos li van donar una tossada cada un i van marxar corrents.

Lo llop mig mort va pensar:

— Aniré a la Font a beure aigua i al mateix temps me menjaré algun xiquet de les dones que renten la roba.

Quan lo llop s'apropà a la font, la sargantana que mirava pel forat del cul va dir:

— Dones de la Font, amagueu los xiquets que el llop se'ls vol menjar!!!

Les dones van amagar els xiquets davall de les falletes i quan lo llop va arribar a la Font no en va veure cap. Lo llop, molt enfadat, li va dir a la sargantana que tota la culpa era seua i que sortís del seu cul. La sargantana li va dir que sortiria si ell esposava davall del pi que ella li diria i explicava tot el que havia fet aquell dia. Al llop li va parèixer bé i va anar fins al pi que va dir la sargantana.

La sargantana va veure un pi amb un home que feia llenya dalt d'una rama amb una destral. Lo llop se va posar de cul al pi i va començar a explicar tot el que havia fet. L'home, que va sentir tot el que deia el llop, se va enfadar i va enviar la destral contra el llop. Així que el llop va morir i la sargantana va aprofitar per marxar tronc amunt.

L'home va dir:

— Això t'ha passat per dolent.

Font:

Vidal Ferrer, Martí (93 anys, Vilalba dels Arcs). Aquesta història la contava la seua mare, Angeleta Ferrer, i s'ha transmès oralment al llarg de diverses generacions

Fardatxo

EL FARDATXO (Terra Alta i Priorat)

Descripció:

És un rèptil sauri, té la forma d'un enorme llangardaix. És verd, amb escates i amb taques blavoses.

Viu a la copa dels arbres i salta fàcilment d'un a l'altre. També hi ha la creença popular que congriaven boira.

Habiten les terres compreses entre els Ports (Baix Ebre, Terra Alta, Matarranya) fins al Montsant (Priorat). En paraules de Perucho: "natural de Gandesa i comarca".

El que s'explica:

El fardatxo és un rèptil que habita aquestes comarques interiors i que actualment es troba en recessió. Segons Joan Perucho des de Gandesa passaven al Priorat travessant l'Ebre. Els monjos d'Escaladei s'alimentaven de la seua carn. Els pagesos del Priorat els van eliminar. D'altra banda, Perucho identifica el fardatxo amb el sauri volador que es va incorporar a l'exèrcit de Cabrera en les guerres carlines. Potser pel seu aspecte, aquest rèptil fa imaginar que es tracta d'un ésser misteriós.

Font:

PERUCHO, Joan. *Fulls de fronteres. Entre Gandesa i Alcanyís*. Centro de Estudios Bajoaragoneses. Alcanyís, 2003

LA DONZELLA DEL FORAT (Bot)

Descripció física:

Noia jove, prima i de cabells negres i llarguíssims segons algunes versions de la llegenda.

Descripció del comportament:

S'apareixia als voltants de la font del forat, sobretot als pastors. La noia convidava els hòmens a la seua

cova a la roca, el pas estret amb forma de genitals de dona esdevenia ample per als seus convidats. A l'interior hi ha llacs subterranis i coves meravelloses:

"dins la font es fa molt gran, hi ha coves adornades per la natura que pareixen palaus d'on un mai hi voldria sortir".

Localització:

El paratge on hi ha la font del Forat de la Donzella es troba al terme de Bot, al peu de la Plana, a la vora del barranc del Grèvol. Actualment l'aigua de la font es canalitza a un petit dipòsit amb una aixeta. L'aigua raja tot l'any i la gent del poble li atribueix propietats medicinals.

El que s'explica:

Fa una pila d'anys que es conta una història al poble de Bot. La història narra que un noi, Gregori, pastor per professió, buscava un lloc ombrós per pasturar. Va ser al entrar pel barranc de Grèvol que la gossa va començar a abordar. Lo noi va deixar el morral a terra. En les dos mans va agafar ben fort el toxo esperant que sortís dins del barranc, fos lo que fos. Uns moments després la gossa es tranquil·litzà i això encara va fer dubtar més el jove. De dins del barranc no va sortir cap animal, sinó una bella donzella. A partir d'aquell dia, Gregori anava cada dia a pasturar el ramat al lloc on estava la donzella, no se la podia traure del cap. Un dia ho va contar tot a la seva família, però no el van creure, ja que van anar a veure esta misteriosa noia, però no hi era. Els dies que anava a pasturar tot sol estava allà, com podia ser?

Al final va entendre el secret de la donzella, només la podien veure les persones que estimaven realment a la naturalesa, per això ell la podia veure.

Fonts:

Cortes i Manyà, A. *Fets i contes a Bot*. Ed. de l'autor. Bot, 2001.

Grau Martí, J. *Fabulari Amades*. Biblioteca Joan Amades. Edicions El Mèdol. Tarragona, 1995

Forat de la donzella, Bot

LA SERENA (Gandesa)

Descripció física:

Bèstia fantàstica, mig ocell i mig dona, en dos ales de grans dimensions i plomatge marró que sota la llum el sol es confonia amb el daurat dels camps de blat.

Lluïa una llarga cabellera d'un to rogenc i bec petit que li servia de boca.

S'alimentava de la sang del bestiar que robava els pastors, que tenien pànic, i s'amagava a la serra de Pàndols, on segurament es devien trobar els esquelets de totes les seves víctimes.

Descripció del comportament:

La Serena era una bèstia ferotge que només sortia les nits de la lluna plena, d'aquí que en el nostre vocabulari el seu nom s'utilitzi per designar les nits clares.

És ben sabut que la gent atemorida la canalla amb el nom de la Serena, i que fins no fa molts anys era ella, i no l'Home del Sac, l'encarregada de castigar tots els xiquets que es portaven malament i eren entremaliats. A Gandesa, la Serena era un personatge misteriós que segons la tradició oral podia emportar-se hòmens i criatures.

Localització:

Vivia només en zones muntanyoses, on li era més fàcil poder-se amagar, i amb les ales disposava la direcció i intensitat del vent per fer arribar arreu la seua música quadecidia sortir del seu refugi.

Al carrer Miravet, de Gandesa trobem una escultura que representa la Serena. La van fer un grup de nois que estaven interessats en la història de la Serena.

El que s'explica:

Tot va començar a Gandesa cap a l'any 1192 amb l'existència de la serena, bèstia fantàstica, mig ocell i mig dona que va trobar al bell mig de la serra Miró de Cròcia, el qual era un dels cinc misteriosos personatges als quals es refereix la carta de població de Gandesa, atorgada pel Mestre del Temple Ponç de Rigalt en la data abans dita.

Segons l'erudit investigador Josep Romeu Figueras, en la mateixa data cal donar per atorgada la Horta de Sant Joan, ja que l'autor de la còpia que va utilitzar mossèn Manyà en el seu llibre no va tenir en compte el còmput de l'Encarnació. Tornant a la serena, que tocava l'arpa d'una manera dolça segona provada tradició, direm que ens la descriu el manuscrit que porta per títol de diverses "Naturalezas de Animales" que va figurar en l'inventari Thomas Lombart, especier de Tortosa al 1411, recollit més endavant en els bestiars medievals en lletra semi-cursiva gòtica, estudiada per Severi Panunzio. Diu:

"Aquestes serenes les podem comparar a les fembres qui no són de bona conversació, qui enganyen els homes los quals s'enamoren d'elles, o per bellesa de cors, o per ullades que elles los fan, o per paraules enginyoses que elles diguen, o en altra manera. En qualsevol manera que enlla engan l'ome, ell se pot tenir per mort, si fa un so d'arpa tan dolç que tot hom lo va oyr volenters, tant que s'is és adormit, pus ve-li dessús i alciu-lo."

Cançó:

Serena de riu,
devorà en Feliu;
Serena de prat,
devorà en Servat;
Serena de vol,
devorà un mussol.

Fonts:

PERUCHO, Joan. *Fulls de fronteres. Entre Gandesa i Alcanyís*. Centro de Estudios Bajoaragoneses. Alcanyís, 2003

La Serena. Revista. Núm.11, octubre de 1999

La Serena al carrer Miravet, Gandesa

Foto: Antònia Serres

LA MUNTANYA DE SANTA BÀRBARA (Horta de Sant Joan)

Descripció física:

És una formació muntanyosa aïllada a la vora del Massís dels Ports. Al peu de la muntanya hi ha l'antic convent franciscà de Nostra Senyora dels Àngels. És una muntanya carregada de simbolisme per als habitants de la població d'Horta de Sant Joan. Primerament per la seua proximitat al poble que la converteix en punt de referència ineludible, també perquè Sant Salvador d'Horta visqué 12 anys al convent i va fer miracles i curacions que despertaren la devoció i l'admiració de tothom. En èpoques més recents, Picasso va immortalitzar la muntanya i el convent en les seues obres.

Descripció del comportament:

Pel que fa a l'origen de la muntanya hi ha la creença popular que la muntanya és una pedra llençada per un gegant.

Localització:

La muntanya de Santa Bàrbara se situa al nord-est de la població d'Horta de Sant Joan.

El que s'explica:

Sembla que en temps de la Comanda templera d'Horta s'estava construint la muralla de defensa del poble. Un mestre templer va trobar la imatge de la Mare de déu dels Àngels durant les excavacions. En estes obres hi treballaven dos gegants. Sembla que els gegants van fer una mena d'aposta: qui llancés una roca més lluny decidiria el lloc on s'havia de construir el convent. Es creu que la muntanya és la pedra i per això el convent de situa en aquell punt.

També es diu que els gegants estan enterrats al porxo del convent i que si les dones embarassades freguen els seus vestits a la pedra encomanaran al seus fills la força del gegants

Fonts:

Carbó Sabaté, Salvador. (Horta de Sant Joan, 1948)
Font oral.

Sabaté Julian, M. Carme (Bot, 1950) Font oral